

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**на тему: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ**

Виконала: студентка IV курсу,
групи 6.0539-1
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: Психологія
Кадигроб Катерина Геннадіївна
Керівник: к. пед. наук, доцент кафедри
педагогіки та психології освітньої діяльності
Голованова Т. П.
Рецензент: к. психол.н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

Запоріжжя 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра психології

Рівень вищої освіти бакалаврський

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Кадигроб Катерина Геннадіївна

Тема роботи Соціально – психологічні особливості протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти

керівник роботи Голованова Т.П, к. пед. наук, доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

затверджені наказом ЗНУ від «22» 02 2023 року № 341-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз основних соціально-психологічних підходів у дослідженні протидії боулінгу серед підлітків у закладах освіти;
5. Перелік графічного матеріалу: 5 таблиць, 5 малюнків
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Голованова Т.П, доцент		
Розділ 1	Голованова Т.П, доцент		
Розділ 2	Голованова Т.П, доцент		
Висновки	Голованова Т.П, доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий-березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	Квітень-травень 2023 р.	Виконано
5	Написання висновків	травень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	травень 2023 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	травень 2023 р.	Виконано

Студент _____ К.Г. Кадигроб

Керівник роботи _____ Т.П. Голованова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 55 сторінок, 5 рисунка, 5 таблиць, 32 джерел.

Мета роботи полягає у визначенні соціально-психологічних особливостей протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти.

Об'єкт дослідження – булінг підлітків.

Предмет – соціально – психологічні особливості протидії боулінгу серед підлітків у закладах освіти.

В основу дослідження покладено припущення про те, що виявлення особливостей підлітків, учасників булінгу дає можливість більш чітко структурувати характеристику «жертв» та «агресорів», що дає можливість для розробки напрямів роботи психолога з протидії булінгу.

Методи дослідження: для проведення дослідження було використано низку теоретичних та практичних методів: аналіз наукових джерел, синтез, порівняння та емпіричних методів: опитування, анкетування, проведення експерименту.

Наукова новизна дослідження полягають у тому, що:

- удосконалено визначення поняття «соціально-психологічні особливості протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти».

БУЛІНГ, ПІДЛІТОК, НАСИЛЬСТВО, ШКОЛА

SUMMARY

Kadigrob K.G. Social and psychological features of countering bullying among teenagers in educational institutions.

Bachelor's thesis: 55 pages, 5 figures, 5 tables, 32 sources.

The purpose of the work is to determine the socio-psychological features of countering bullying among teenagers in educational institutions.

The object of the research is bullying of teenagers.

Subject – is social and psychological features of countering bowling among teenagers in educational institutions.

The research is based on the assumption that the identification of the characteristics of teenagers, participants in bullying makes it possible to more clearly structure the characteristics of "victims" and "aggressors", which provides an opportunity to develop areas of work of a psychologist to combat bullying.

Research methods: a number of theoretical and practical methods were used to conduct the research: analysis of scientific sources, synthesis, comparison and empirical methods: survey, questionnaire, experiment.

The scientific novelty of the study is that:

- the definition of the concept of "social-psychological features of countering bullying among teenagers in educational institutions" has been improved.

BULLYING, ADOLESCENT, VIOLENCE, SCHOOL

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ	9
1.1.Поняття булінгу у психологічній літературі.....	9
1.2. Типологія булінгу та основні учасники процесу.....	13
1.3.Особливості прояву булінгу у підлітків у закладах освіти.....	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ	29
2.1.Організація та методика дослідження.....	29
2.2.Результати дослідження.....	31
2.3.Профілактична робота щодо протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти.....	41
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51

ВСТУП

Актуальність роботи. В даний час актуальним є наявність різноманітних проблем, характерних для підліткового віку, зокрема булінг, знаходить свій розвиток у психологічній літературі, як явище підліткового насилля. Підлітковий вік сам по собі є досить конфліктним по своїй природі та участь підлітків у конфліктах є нормальним, проблема боулінгу відрізняється тим, що у неї одна сторона виступає як жертва, а інша як агресор.

Хоча, найближчим аналогом такого статусу може бути статус ізгоя, але явище булінга по своїй природі інша – вона фіксує у «жертви» почуття безкарності, знімає моральні границі по відношенню до іншої людини, та носить соціально шкідливий характер, так як така поведінка регулюється не стільки нормами суспільства, нормами та цінностями підліткової групи, скільки блокуванням зворотного зв'язку від жертви та про аморальний хід конфлікту.

Так як, підлітковий вік є періодом перегляду соціальних стереотипів і виробітки нових важливим є не допускати перехід звичайних підліткових конфліктів в таку деструктивну форму затяжної взаємодії на «жертву» як булінга, також не допустити виникнення «жертви» в середовищі підлітків, оскільки є ризик закріплення такої форми взаємодії та переніс її на інші етапи розвитку. У результаті такого впливу, жертва часто отримує серйозну психологічну а іноді і фізичну травму.

Профілактика булінгу допоможе знизити масштаби даного негативного явища, скоротити кількість залучених в нього «агресорів» і «жертв». Один з напрямків профілактики даного процесу є робота з батьками учнів шляхом інформування про суть, структуру булінгу і способи вирішення даних проблем.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблему булінгу та профілактикибулінгудосліджують у своїх працях О. Барліт, В. Стремацька, Т.Єльчанінова; рівень поширення шкільного насильства в українській загальноосвітній школі – Ю. Савельєв, Т. Салата; зарубіжний досвід щодо

профілактики та подолання булінгу досліджували українські науковці О. Костюк, Л. І. Лушпай, А. Чернякова, Є. Сита.

Вище зазначені праці надали змогу ознайомитися з матеріалами за темою дослідження; скласти загальну характеристику, її значення для розвитку науки, суспільства і практики; виявити основне коло науковців, які досліджували дану тему, а також інших дослідників, які зробили значний внесок у розробку психологічних аспектів, пов'язаних із аналізом сутності цього явища.

Мета дослідження полягає у визначенні соціально-психологічних особливостей протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти.

Об'єкт дослідження: булінг підлітків.

Предмет дослідження: соціально-психологічні особливості протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що виявлення особливостей підлітків, учасників булінгу дає можливість більш чітко структурувати характеристику «жертв» та «агресорів», що дає можливість для розробки напрямів роботи психолога з протидії булінгу.

Завдання:

1. Дослідити поняття булінгу у психологічній літературі.
2. Розглянути типологію булінгу та основних учасників процесу.
3. Схарактеризувати особливості прояву булінгу підлітків у закладах освіти.
4. Обґрунтувати напрями роботи психолога з протидії підліткового булінгу.

Методи дослідження. Для проведення дослідження було використано низку теоретичних та практичних методів: аналіз наукових джерел, синтез, порівняння та емпіричних методів: опитування, анкетування, проведення експерименту.

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що:

- удосконалено визначення поняття «соціально-психологічні особливості протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти».

Практична значущість дослідження полягає у розробці напрямів профілактичної роботи з протидії булінгу серед підлітків. Матеріали дослідження можуть бути запроваджені в освітній процес закладів вищої освіти для підготовки психологів у напрямку зниження ризиків підліткового булінгу в школі.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновку, списку використаних джерел з 32 найменувань. Загальний обсяг основного тексту 55 сторінок, з них основного тексту 50 сторінки. Робота містить 5 таблиць та 5 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

1.1. Поняття булінгу у психологічній літературі

Булінг - поняття досить нове в житті сучасної людини, чого не можна сказати про саме явище. Булінг - явище настільки ж давнє, як і людство, але дослідження булінгу відносно молоді: у 1997 р. Сьюзан Пойер стала однією з перших дослідниць цієї проблеми у США, започаткувавши цілий науковий напрям у цій царині. На той час тільки чотири держави мали офіційні статuti щодо агресивної поведінки, пов'язаної зі знуцаннями, і перша серйозна праця з булінгу норвезького психолога Дана Ольвеуса вийшла в 1990 рр. [12, 126-130]. Те, що раніше називалося знуцаннями (шкільне цькування або дідівщина в армії чи у виправних закладах), трансформувалося в міжнародний термін, саме явище включило в себе низку соціальних, психологічних, юридичних і педагогічних проблем. Те, що позначено новим словом, на жаль, добре відоме, і являє собою одну з актуальних проблем сьогодення, що потребує наукового дослідження на стику різних наукових дисциплін.

Влітку 2015 р. *American Psychologist*, офіційний журнал Американської психологічної асоціації, опублікував спеціальний випуск на тему булінгу, даючи визначення самому поняттю та супутнім йому явищам: "...булінг є складним явищем, на яке впливають кілька чинників, хоча результати досліджень дотепер розглядалися тільки в соціально-екологічних рамках. Відповідно до моделі "булінг/віктимізація" ми розглядаємо чинники, що впливають на обидві сторони в індивідуальній, сімейній, колегіальній групі, школі та спільноті" [1].

У різних наукових сферах поняття булінгу розглядається від вузько-емпіричного (наприклад, відеозйомка бійки) до масштабного - насильство взагалі та екстремізм [2, 132]. Д.А. Лейн асоціює булінг зі шкільним цькуванням і підкреслює, що він являє собою тривале фізичне або психічне насильство з боку одного учня або групи учнів щодо того, хто не здатний захистити себе в цій ситуації [24]; психотерапевт І. Бердишев визначає булінг як насильство, що відбувається з боку одного учня або групи учнів [4, 299-304]. Бердишев визначає булінг як свідоме, тривале насильство, яке не має характеру самозахисту і походить від однієї або кількох осіб; на думку соціолога І.С. Кона, "булінг - це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підпорядкувати його собі" [26].

Психологічні аспекти насильства щодо дітей серед українських науковців широко представлені у працях О. Асмолова, О. Барліта, І. Бердишева, С. Болтівця, А. Бочавера, Б. Братуся, О. Глазмана, Т. Драгунової, О. Дроздова, Н. Левітова, С. Максименка, Н. Максимової, Н. Михайлової, В. Петросянця, О. Синюкова, В. Собкіна, Н. Солдатенко, А. Чернякова та ін.

Умови впровадження інноваційних технологій профілактики агресивної поведінки за умов школи вивчали Р. Безпальча, І. Гайдамашко, М. Жданова, Н. Заверико, Л. Лушпайа, О. Романова, Д. Соловйова, А. Чернякова та ін.

Ми здійснили дефенітивний аналіз поняття «булінг» у психолого-педагогічній літературі (табл. 1.1) і з'ясували його сутнісні ознаки: жорстоку поведінку, потерпання одної людини від іншої, фізичне або психічне насилля, стан безпорадності та почуття виключення з колективу.

У Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» поняття булінгу трактується як «діяння учасників освітнього процесу, що полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, які вчиняються стосовно малолітньої чинеповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників

освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [17].

Таблиця 1.1.

Дефініції поняття «булінг»

Визначення (зміст поняття)	Автор	Джерело
Довгостроковий процес, коли жорстока поведінка психічного чи фізичного характеру є усвідомленою і відбувається з боку однієї людини щодо іншої, яка не здатна себе захистити в такій ситуації	Д. Лейн та Е. Міллер,	[23, 74].
Соціальна взаємодія, через яку одна людина майже щоденно потерпає від іншої. Це відбувається впродовж значного періоду і викликає у жертви стан безпорадності та почуття виключення з колективу чи групи	Т. Федорченко	[38, 179].
Взаємопов'язаність педагогічних, психологічних і соціальних проблем, які охоплюють тривале насилля (фізичне чи психологічне) однією людиною або групою стосовно іншої, котра не може себе захистити у цій ситуації	Л. Лушпай	[28, 45].

Закон визначає булінг як насильницькі дії, що відбуваються у школі, проте це може відбуватися не тільки там. У закладі освіти найчастіше це явище відбувається в місцях, де відсутній контроль і нагляд дорослих. Це може бути у коридорах, вбиральнях, їдальні, сходах, шкільному дворі тощо. Поза територією закладу освіти діти та підлітки можуть піддаватися булінгу у дворі дому, вдома, по дорозі додому. Навіть здавалося б, у найбезпечнішому місці – вдома – також може відбуватися цькування, яке переходить у форму кібербулінгу через повідомлення телефоном, соціальні мережі, месенджери тощо [27].

Булінг є результатом нерівної силової динаміки (сильні атакують слабких) і відбувається по-різному: через фізичне насильство, словесні образи (особисто або онлайн) або управління відносинами (поширення чуток, приниження та соціальна ізоляція) [24]. Він зазвичай тривалий (більшість хуліганів є рецидивістами) і широко розповсюджений (хуліган націлений на кількох жертв одразу). Лонгітюдні дослідження показують, що хулігани і жертви можуть мінятися місцями: існує ціла категорія жертв-хуліганів - людей, які є жертвами в одному наборі обставин і злочинцями - в іншому. Крім того, дослідження показують, що знущання (у тій чи іншій формі) слідує за нами протягом усього життя. Професійне знущання на робочому місці настільки ж поширене явище, як і шкільний булінг, хоча й менш очевидне [21, 169-173].

Булінг є різновидом насильства і, своєю чергою, також може виражатися по-різному, тобто має свої види. Визначення вказує, що булінг має місце переважно в організованих колективах людей, у соціальних організаціях. Дослідники виокремлюють такі поширені місця прояву булінгу: у школі, на робочому місці, у збройних силах, кібербулінг (насильство в інформаційному просторі та за допомогою електронних засобів зв'язку), в інших менш організованих колективах [8, 49-59].

Свобода в демократичному суспільстві має бути однаковою для всіх. Замах на свободу інших людей може мати явну, безпосередньо фізичну форму - булінг дією, фізична агресія. Але насильство буває не тільки фізичним, а й емоційним, формою якого є вербальний булінг.

Сварка чи конфлікт має відмінні ознаки від булінгу (цькування), які потрібно вміти розрізняти для своєчасного виявлення таких випадків [23, 177-179]:

- повторюваність дій (вчинення фізичного, психологічного, економічного, в тому числі й у соціальних мережах насилля, що відбувається два або більше разів стосовно однієї особи);

- цькування завжди має злі наміри (метою булера є спеціальне вчинення психічної або фізичної шкоди, приниження, провокування виникнення страху, тривоги, він завжди хоче, щоб потерпілий підпорядковувався, а у разі відмови спричиняє його соціальну ізоляцію);

- у ситуаціях булінгу помітна нерівність сил між булером і потерпілим (фізична різниця, рівень соціальної та психологічної адаптованості, соціальний статус, стан здоров'я, ментальний розвиток тощо);

- кривдник не розкаюється у вчиненому [20]

Важливо також знати, що булінг (цькування) сам по собі не може припинитися, завжди потрібне втручання сторонніх осіб, котрі нададуть допомогу і захист усім учасникам цього процесу [16].

1.2. Типологія булінгу та основні учасники процесу

Емоційне насильство пов'язане з впливом на психіку жертви, завдає психологічної травми через словесні образи або погрози, переслідування, залякування, якими навмисне спричиняють емоційну невпевненість. Саме до цієї форми можна віднести вербальний булінг, де знаряддям слугує голос (образливі прізвиська, з якими постійно звертаються до жертви, обзивають, дражнять, поширюють образливі чутки та плітки тощо). До вербального булінгу часто відносять і соціальну ізоляцію, тобто небажання спілкуватися з людиною, яку піддають бойкоту [19, 192]. Було доведено, що сама ізоляція може викликати почуття безпорадності та відсутності контролю над життям і обставинами, що призводить до найстійкіших психологічних проблем у

сьогоденні та майбутньому. Світ жертви булінгу стає ізольованим маленьким місцем, яке неможливо покинути. А якщо динаміку знущань стає складно стримати та/або ігнорувати, то така ситуація може призвести до суїцидальної поведінки жертви [30].

Подібно до фізичного насильства, висловлювання, сповнені ненависті, є замахом на свободу інших людей через те, що такий емоційний вплив, хоч і не залишає видимих слідів на тілі, має психологічні наслідки, що проявляються з плином часу. Вербальний булінг часто націлений на людину або групу людей на основі таких формальних ознак, як раса, релігія, етнічне походження, сексуальна орієнтація, інвалідність або стать, люди з обмеженими можливостями та інші меншини частіше за інших зазнають знущань. Відчувати вербальний булінг, на жаль, доводиться кожній людині на життєвому шляху. Багато молодих людей чують прізвиська або образи щодня в школі, коледжі або просто на вулиці, що не може не позначитися на їхньому психічному здоров'ї [6, 77-83]. Образливий контекст активує думку, змінює розумовий процес, створюючи постійний стрес, страх і недовіру - фізичні наслідки нефізичного впливу. Емоційна шкода може бути ще серйознішою, ніж удар кулаком, бо впливає на здатність мислити й діяти, формує невпевнену поведінку жертви протягом тривалого часу [7, 324-329].

Вербальний булінг у засобах масової інформації нині набуває дедалі загрозливіших форм. У певному сенсі, коли справа доходить до знущань, інтернет перетворив світ на "велике село": сховатися від кібер переслідування практично неможливо. Якщо до винаходу інтернету будь-які знущання закінчувалися, тільки-но людина покидала некомфортне середовище, в якому зазнавала знущань, то тепер електронні засоби зв'язку проникли в усі сфери діяльності людини: навчання, робота, соціальне життя залежать від того, скількома і якими засобами зв'язку вона користується. Якщо вас ображають на вашій сторінці у Facebook, усі ваші соціальні кола знають про це; поки ви маєте доступ до мережі, безперервний потік сповіщень залишає вас уразливим для кіберхулігана [31]. Знущання, можливо, не стали більш поширеними -

нещодавній огляд міжнародних даних свідчить про те, що їхня кількість скоротилася на десять відсотків по всьому світу. Але втекти від нього стало складніше, а кіберхулігана важко ідентифікувати, бо він безкарно користується анонімністю інтернету і може загубитися на просторах віртуального простору.

Вербальний булінг - це такий тип агресії, який трапляється серед дітей і дорослих, чоловіків і жінок, удома, на роботі та в школі. Агресор навмисно намагається засмутити жертву, дражнивши та ображаючи, поширюючи брудні чутки. Існує кілька типів агресорів, їхні мотиви серйозно відрізняються. Залежно від мотиву, відрізняються і способи впоратися з хуліганом [3, 6-10].

Перший тип агресора не відчуває співчуття до почуттів інших людей і замкнутий у своєму світі. Незважаючи на те, що рівень його самооцінки здається високим і що діє він з великою впевненістю, агресори цього типу страждають від нарцисизму, їхня завищена самооцінка в більшості випадків не відповідає дійсності. Наступний тип агресора перебуває під сильним впливом соціальної поведінки інших людей [4, 299-304]. Незважаючи на те, що він може бути в депресії та мати дуже низьку самооцінку, він бере участь у вербальному булінгу, щоб самоствердитися та отримати статус у своїй соціальній групі. Цей вид булінгу широко розповсюджений серед дітей і підлітків, які легко піддаються впливу однолітків і прагнуть отримати їхнє схвалення та підтримку [5].

До третього типу агресорів належать ті, хто діє під впливом імпульсу. Цьому типу насилу вдається утримувати себе від образ інших людей, навіть коли йому дають відсіч. Такий тип агресії популярний серед школярів, імпульсивна агресія іноді є ознакою того, що дитина страждає від нестачі уваги або надмірно активна. Хоча будь-хто може стати жертвою вербального булінгу, існують особливі типи людей і ситуацій, які мотивують агресора [9, 174-187].

По-перше, жертви можуть відчувати депресію, мати низьку самооцінку, у них спостерігається втрата інтересу до життя і звичної діяльності, але агресор все одно заздрить їхнім успіхам, особистим речам або становищу в соціальній групі [20, 237]. Крім того, жертву можуть піддавати булінгу через те, що

він/вона належить до іншої культурної або етнічної групи, має відмінні фізичні ознаки або особливості статури (ластовиння, руде волосся, великі вуха, жертва може мати надлишкову вагу або, навпаки, бути надто худорлявою для свого віку, носити окуляри), або належати до певної релігії чи національності (прикладом можуть бути мусульмани в християнському оточенні).

Жертви, які регулярно зазнають вербального булінгу, не завжди є слабкими та безпорадними, проте особливість ситуації провокує різні дії. Якщо підліток зазнає знущань у школі, батькам доцільно навчити його, як не стати легкою мішенню для кепкувань, як не створювати небезпечних для себе ситуацій і в разі небезпеки уникнути конфлікту [10, 28-35]. У серйозних випадках батьки мають залучати шкільний персонал до розв'язання проблеми.

Випадки булінгу в шкільному віці привертають набагато більше уваги психологів і педагогів, проте існування булінгу в дорослих не можна недооцінювати, оскільки агресори можуть серйозно вплинути на самооцінку вже сформованих особистостей. Дорослі, які наражаються на небезпеку на робочому місці, повинні навчитися передчувати конфлікт і уникати інцидентів. Позитивна самооцінка також сприяє розвитку впевненості в собі, що стримує агресора. Якщо не вдається впоратися з агресією без сторонньої допомоги, необхідно залучити керівників і менеджерів [12, 126-130].

Самооцінка - це переконаність у своїй власній значущості та здатності керувати своїм життям. Існує прямий зв'язок між булінгом і самооцінкою, і не дивно, що жертви булінгу в більшості випадків мають низьку самооцінку. Звичним є переконання, що агресори самі страждають від низької самооцінки, проте дослідження засвідчили, що це невірне твердження. Булінг визначають як форму приниження, фізичне, вербальне або емоційне, слабшої особистості. Слабкість жертви може бути психологічною або фізичною. Дослідження не підтвердили, чи є жертви булінгу такими через свою низьку самооцінку, чи сам булінг спричиняє виникнення такої, чи і те, і інше [13, 102-105]. Вплив булінгу на самооцінку особистості може бути довгостроковим. Діти, які зазнавали

булінгу в школі, страждають від фізіологічних і навіть фізичних проблем і зберігають уявлення про себе як про жертву, навіть коли стають дорослими.

Деякі психологічні теорії булінгу припускають, що потреба агресора в булінгу зумовлена повною відсутністю самооцінки. Відповідно до цих досліджень агресори теж страждають від заниженої самооцінки, що може не мати жодних підстав, але використовується агресорами для виправдання своєї антисоціальної поведінки. Припускають, що якщо вони й не страждають від низької самооцінки, то особливо сором'язливі й не хочуть, щоб їхні помилки та некомпетентність було видно іншим [15].

Дуже часто агресорів та їхніх жертв розглядають з погляду їхніх дитячих взаємин. Фізичні та емоційні агресори виділяються з групи дітей у школі, тим самим привертаючи до себе увагу. Однак виростаючи, вони продовжують залишатися агресорами. Інші люди, які не відчули радості від приниження інших, вирішують спробувати це в дорослому віці. Насправді багато хто з них прагне стати лідерами колективу або групи [27]. Прагнення використати владу, щоб здобути перевагу над іншими людьми і можливість їх принижувати, - це звичайна корпоративна тактика, в якій важко провести межу між булінгом і стилем керівництва. Низькі корпоративні моральні підвалини можуть сприяти цьому [29].

Дорослі люди, як правило, не розпізнають булінг. Діяти як усі та уникати конфронтації здається їм легше, ніж протистояти агресії, але такі події залишають незгладимий слід на самооцінці. Ті, хто стає жертвами булінгу в дорослому віці, мають, безсумнівно, попросити кваліфіковану пораду, як навчитися справлятися з агресором, мають опанувати кілька копінг-стратегій щодо боротьби з ним. На жаль, у нашій країні вербальний булінг не розглядають як злочин, оскільки сам факт такого булінгу важко довести [28].

Коротше кажучи, загальна картина свідчить про те, що інтернет надає всі можливості для кіберхуліганства, оскільки в мережі легко залишатися безкарним і важче ідентифікувати хулігана. Це також перетворює на хуліганів тих, хто в подібній ситуації ніколи б не наважився ображати та принижувати

інших людей. Тому першим кроком до запобігання знуцанням серед дорослих може бути простий самоаналіз. Доросла людина завжди може контролювати те, що говорить іншим людям, і те, як сама реагує на словесну образу [24].

Для того щоб краще зрозуміти індивідуально-психологічні особливості учасників булінгу, необхідно зрозуміти, які позиції вони займають і які ролі відіграють. Є кілька класифікацій ролей у булінгу. Найлогічнішою видається класифікація П. Сміт і К. Ананіаду [29]: ініціатор (переслідувач), помічник ініціатора (прагне допомагати й наслідувати переслідувача), захисник жертви (зазвичай захисники володіють найбільшим авторитетом серед однокласників), жертва і спостерігач (нейтральний учасник).

Окремо досліджувалося питання стійкості ролей у булінгу. А. Сурандер [25] провів лонгitudне дослідження, яке засвідчило, що через 8 років, під час повторного зрізу, 11% агресорів і 12% жертв зберегли свої позиції в класі. За іншими даними, до половини учасників булінгу і через 4 роки грали ті самі ролі. М. Шеффер [37, 135] дійшов висновку, що стійкість ролі залежить від структури класу: чим вона жорсткіша, тим складніше школяреві позбутися своєї ролі.

Що стосується відсоткової представленості булінгу, то перше систематизоване дослідження булінгу провів Олвеус на початку 1970-х рр. у Норвегії, близько 7% школярів він відніс до групи агресорів [9, 5]. У США 15-20% учнів відчувають постійне переслідування у вигляді ізоляції, залякування або фізичного насильства з боку своїх однолітків у процесі навчання [18, 35].

Особливості учасників булінгу досліджувалися доволі багатьма вченими, але загалом можна сказати, що в жертв є такі прояви: депресія, зниження самооцінки, проблеми у взаємодії з протилежною статтю. У агресорів висока ймовірність кримінального майбутнього.

И. С. Бердишев і М. Г. Нечаєва [18, 93] виокремлюють такі чинники, за якими дитину можна віднести до групи ризику щодо булінгу:

- множинний стрес;

- особливості жертви, що провокують;
- стигматизація.

Виділяють кілька типів жертв залежно від реакції на булінг.

Перше – це пасивна жертва: реагує на цькування чи знущання плачем, хвилюється, почувається незахищеною, відступає, стає «тихою», що найбільше радує кривдника і провокує на нові знущання. Переважна більшість жертв належить до цього типу.

Другий тип – жертва, яка провокує булера: починає спеціально дратувати, привертати увагу однолітків, у тому числі і кривдника, може реагувати як агресивно, так і стурбовано, схвильовано; певною мірою контролює ситуацію і більш схильна до протистояння булінгу, тоді як жертва першого типу уникає або погоджується із булерами. Цим двом типам жертв властива менша контрольованість власних емоцій, що показує кривднику те, що над ними можна вчиняти знущання [28, 53].

Третій тип – хронічні жертви булінгу. Над ними знущаються у середньому по кілька разів на тиждень. Особливістю цього типу є те, що вони схильні повертатися до булера, а це провокує на нові цикли насилля. Навіть якщо жертви змінюють місце навчання, проживання, ситуація може не змінитися [28, 95].

Спостерігачі, навіть якщо вони пасивні, фактично беруть участь у процесі булінгу та піддаються впливу. Підтримуючи та підбадьорюючи булера, спостерігачі викликають у жертви ще більші страждання та почуття приниження, вони зацікавлюють кривдника, заохочують на продовження знущань. Така поведінка може спровокувати втрату чутливості до жорстоких дій і зробити їх самих кривдниками.

Виділяють такі групи спостерігачів залежно від ступеня прихильності до булера [15, 238]:

1) найбільш наближені до кривдника, його послідовники. Вони беруть активну участь у булінгу, але ніколи його не починають.

Прихильники підтримують, але не беруть активної участі. Пасивні прихильники люблять спостерігати за знущаннями, але не показують підтримки;

2) задіяні спостерігачі, які не залучаються до жодної сторони, не проявляють підтримку чи схвалення;

3) потенційні захисники. Їм не подобаються такі ситуації, вони вважають, що цього не можна допускати, але нічого не роблять;

4) захисники жертви. Вони обурюються, що такі ситуації є і всіляко допомагають або намагаються допомогти жертві [21, 215].

Ю. Савельєв і Т. Салата, аналізуючи дослідження А. Моор і Б. Хіллері, визначили такі характерні особливості шкільного булінгу [36, 130]:

- явище шкільного булінгу з'являється у старшому дошкільному віці;
- частота фізичного булінгу збільшується у початковій школі й у 3–6 класах досягає піку, а потім знижується;
- ініціаторами булінгу часто виступають вчителі; у старших класах учні частіше, ніж у молодших, повідомляють про ситуації систематичного приниження з боку вчителів;
- хлопчики-агресори більше схильні до фізичного насильства, дівчатка – до психологічного і вербального, до створення ситуацій виключення для жертв булінгу;
- жертвами булінгу однаковою мірою можуть бути і дівчата, і хлопці;
- частота вербального булінгу і соціального виключення з віком не знижується і набуває певної регулярності у підлітковому віці;
- причиною булінгу може бути та чи інша відмінність дитини – її невідповідність будь яким прийнятним у певній групі стандартам;
- від 1 до 2% дітей є постійними жертвами шкільного булінгу;
- з віком однолітки дедалі менше співчують жертві [21, 357].

Знаючи основні групи учасників і вплив на формування особистості кожної групи, можемо визначити основні підстави вчинення булінгу: зовнішній вигляд (занадто високий або низький ріст; вага тіла; національність; фізичні

вади чи розумові можливості тощо); успішність або неуспішність у навчанні, фізичні можливості, здібності; матеріальний стан; особливості характеру (сором'язливість, скромність тощо)

1.3. Особливості прояву булінгу у підлітків у закладах освіти

Проблемою булінгу займалися такі вчені, як Д. Олвеус, А. Пікасо і П. Хайнеманн, вони вважаються основоположниками дослідження цієї проблеми. Крім того, проблему булінгу вивчали і британські дослідники В. Бесаг і Д. Лейн. Французький вчений К. Дьюкс перший висвітлив проблему шкільного цькування [14, 7]. П. Хайнеманн описав схему за якою відбувається дія булінгу. Він вважав, що нова дитина в групі, порушує рівновагу, і тому її знищують [13]. В. Р. Петросянц, розробила анкету виявлення булінгу в школі [9]. В роботах М. М. Кравцової значну увагу приділено вивченню типів дітей, які беруть участь в булінгу [23, 177-179].

Опитування ВООЗ показало, що випадків цькування серед 11-річних більше, ніж серед 15-річних. Та в Українському інституті дослідження екстремізму вважають, що в старшому віці розповсюдженим стає психологічне насильство [29].

Булінг – це так званий горизонтальний мобінг, коли психологічний терор походить від колег та однолітків [10, 28-35]. Булінг – проблема світового масштабу. Він присутній в усі часи, в усіх країнах. Саме завдяки роботам Д. Олвеуса, Е. Роланда в 1978 рпоняття «булінг» було введено в науковий обіг [15].

У 1974-1988 рр. детально висвітлював феномен булінгу британський дослідник Д. А. Лейн, який зробив акцент на структуру цього процесу і фактори, що сприяють його прояву. В одній із своїх робіт автор дав визначення, яке стало класичним: « булінг - це тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи щодо індивіда, який не здатний захистити себе в даній ситуації» [27]. У своїх роботах, присвячених причинам булінгу, шкільного

хуліганства та шкільним прогулам, Лейн відводив важливу роль таким факторам, як сім'я, індивідуальні особливості і мікроклімат школи [27].

Причини шкільного цькування можуть бути різними. А. Адлер вважав, що одною з причин булінгу є мета підлітка, самоствердитись та позбутися комплексу неповноцінності [1]. Основними причинами шкільного булінгу є: з боку жертви - зовнішність, діалект, занижена або завищена самооцінка, страх і тривожність, надмірна чутливість, успішність, явно виражені фізичні захворювання, нав'язування всім своєї ідеї, порушення правил і кордонів інших; з боку булера – привернення уваги, помста, боротьба за владу, відновлення справедливості, заздрість, усунення суперника, самоствердження, відчуття ворожості.

Підлітковий вік є найскладнішим етапом становлення у житті. Саме в цей період активно відбувається розвиток та зміна всіх основних характеристик розвитку людини: біологічних, фізіологічних, особистісних, психічних та соціальних. Відбуваються зміни в особистості та навчальній діяльності, спілкуванні та взаємодії з однолітками, вчителями та батьками [2, 132].

У підлітка відбувається підвищення фізичних можливостей, починається статеве дозрівання, відбуваються гормональні зміни, змінюється зовнішність та поведінка.

У цей період важливим особистісним новоутворенням є становлення нового рівня самосвідомості, Я-концепції, прагнення зрозуміти себе, свої можливості та особливості, свої подібності та відмінності з іншими людьми [32]. Також з'являється таке новоутворення як почуття дорослості, підліток починає уявляти себе дорослим, намагається поводитися себе як дорослий [9, 174-187], а на тлі цих змін виникають нові потреби, змінюється провідний вид діяльності, для підлітка стає важливими відносини з однолітками та їхню думку, через це відбувається безліч конфліктів.

Підлітки вирішують конфліктні ситуації у формі звинувачень, агресії та вимог. Вони використовують домінуючі форми насильства: психологічне та фізичне [9, 184-187]. Намагаючись упоратися з конфліктом, підлітки

використовують такі механізми, як психологічний захист, емоційне та агресивне реагування, фізичне відновлення, рефлексія. У цьому віці відбуваються як зовнішні конфлікти – з однолітками, оточуючими людьми, так внутрішньо особистісні конфлікти, пов'язані з перехідним віком. Л. Брайзендайн зазначає, що у підлітків з одного боку, сплеск гормональних змін, з іншого – проблеми соціальної адаптації під час переходу в доросле життя [10, 28-35].

Хлопчики та дівчатка по-різному переживають цей період. У хлопчиків розвивається дух суперництва, вони починають боротися за лідерство, підвищується рівень агресії, самовпевненості, самоствердження та з'являється бажання проводити більше часу за самостійними заняттями та за комп'ютером.

Для дівчаток більш значущим стає емоційне життя, прокидається потреба в експериментах із зовнішнім світом та зі своєю зовнішністю, першому плані виходить комунікація з однолітками, спілкування та близька дружба, розпускання чуток та бажання поділитися своїми секретами із подругою. Втрата близьких взаємин і конфлікти загострюють почуття самотності чи втрати. Засобом встановлення нових контактів та засобом зняття стресу може з'явитися тривале спілкування телефоном [20].

Дані прояви підлітків з урахуванням їхньої емоційної нестійкості тягнуть у себе поява конфліктних ситуацій і ситуацій булінгу. Багато дослідників сходяться на думці, що хлопчики більше схильні до агресивної поведінки, ніж дівчатка, у них переважає фізична та непрямая агресія.

У дівчат підлітків більше переважає вербальна агресія, підозрілість, дратівливість, негативізм та ворожість. Вони намагаються висловлювати свою агресію у прихованій формі. Передбачається, що це пов'язано з суспільним схваленням агресивної поведінки хлопчиків та засудженням подібної поведінки дівчаток [7, 324-329].

Однією з причин створення ситуації булінгу у хлопчиків є комплекс неповноцінності, який виникає одночасно з прагненням до визнання та

лідерства. Це може призвести до вироблення потреби домагатися визнання оточуючих за рахунок придушення більше слабкого члена групи [12, 126-130].

Думка дослідників про особистісні особливості хлопчиків які виконують роль «кривдника» розходяться. Одні вважають, що їм властиві наявність страхів, побоювань та тривог, стандартність, банальність, конформність суджень та установок при прийнятті рішень, замкнутість, скритність свого внутрішнього світу від оточуючих, невпевненість у собі, сумнів у власній правоті та тенденція до самоствердження.

Інші дослідники говорять про те, що «кривдники» імпульсивні, попри стиль сімейного виховання. Не можна заперечувати, що сім'я надає великий вплив на становлення особистості дитини та підліток може копіювати агресивну поведінку з батьків, особливо, якщо в сім'ї присутня емоційна нестабільність, і застосовуються фізичні покарання та насильство [30].

Причини займання позиції кривдника у ситуації булінга у дівчаток можуть, пов'язані гормональним збоєм, бажанням бути лідером, феміністські погляди, заняття агресивними видами спорту, захисна реакція після пережитого насильства. Також причинами можуть бути сімейні проблеми, авторитарний батько чи відсутність матері.

Для таких дівчаток характерні такі особистісні риси, як егоцентризм, тривожність, демонстративність, бажання залучити себе увагу, інфантильність та емоційна незрілість. Вони схильні до нестабільних відносин з оточуючими, негативізму, схильність до звинувачень, агресивні реакції на фрустрацію, нестабільна самооцінка [28].

Дівчата, що виконують роль «кривдника», створюють ситуації булінга через висміювання, створення інтриг проти «жертви», вони «наклеюють ярлики» і дають образливі прізвиська, поширюють плітки та чутки. Деякі дівчатка, особливо мають маскуліні риси, можуть виявляти фізичну агресію.

На підставі цього можна розглянути фактори, виділені Мальцевою, які сприяють розвитку булінгу в освітньому середовищі. Їх можна розділити на індивідуальні та групові фактори.

До індивідуальних факторів належать [25]:

- внутрішньо-особистісна агресивність учнів, що загострюється у період підліткової кризи особистості. Вона може бути пов'язана з комплексом неповноцінності та невпевненістю в собі;
- копіювання агресивної поведінки найближчого оточення - сім'ї, однолітків, авторитетних педагогів, а також усвідомлення минулого досвіду власної агресивної поведінки;
- низький рівень розвитку комунікативних навичок, негативний приклад насильницької поведінки у взаєминах (сімейних, однолітків) через погане сімейне виховання.

Групові фактори [21, 169-173]:

- загальний психоемоційний фон освітньої організації з високим рівнем тривожності та напруженості суб'єктів взаємодії, пов'язаний з їх конфліктністю та невмінням контролювати власні емоції;
- система взаємовідносин в освітній організації з авторитарним стилем управління з боку адміністрації, відсутність обґрунтованої системи педагогічних та професійних вимог, та недружелюбними взаємовідносинами усередині педагогічного колективу;
- взаємодія педагогів з учнями, побудовані на авторитарному стилі викладання та наявність необґрунтовано високих вимог із боку педагогів;
- система взаємовідносин усередині класного колективу, між класним керівником та учнями та між самими учнями, відсутність взаєморозуміння та взаємовиручки, дружніх стосунків;
- наявність загально визнаних соціальних ролей, що включають ролі «жертви» та «кривдника» у підлітковому колективі;
- вплив суспільства та засобів масової інформації на взаємини суб'єктів освітньої організації [2, 132].

У своїй статті «Булінг як різновид насильства. Шкільний булінг».

У своїй статті «Булінг як різновид насильства. Шкільний булінг» О.М.Ожійова найбільш влучно описує різновиди булінгу.

1. Фізичний булінг.

Найбільш поширений серед хлопчиків. Вважається найжорстокішою формою булінгу, коли жертву б'ють, штовхають, ставлять підніжки, а також б'ють нанесені різними предметами, тощо. Але і трапляються випадки серед дівчат, в 2017 році всю Україну сколихнула новина про «чернігівську банду школярок», яким виповнилось лише 14 років, вони побили дівчину, і їх дії призвели до того, що вона лежала в лікарні, і як потім виявилось це не перша її жертва. На жаль, таких випадків, дуже багато.

2. Психологічний булінг [29].

Це цькування, пов'язане з дією на психіку, за допомогою вербальних образ, насмішок, залякувань, переслідувань, які надають емоційний тиск на жертву.

3. Кібербулінг - приниження жертв за допомогою цифрових технологій. Яскравим проявом кібербулінгу є інтернет-гра «Синій кит» або «Червона сова» так звані «куратори» впливали на дитячу психіку через соціальні мережі, давали їм завдання, різного характеру, і останнім було самогубство. Ось так через погрози, вбити всю сім'ю та крихку дитячу психіку, скільки дітей забрали в себе життя.

Булінг присутній в усіх сферах діяльності, тому нині досить велика кількість форм цькування. У булінгу присутня певна структура, вона складається з трьох компонентів: булер, жертва і глядачі. Булерами як правило виступають діти, що мають риси характеру нарциса. Основна особливість нарциса - прагнення до влади, самоствердження за рахунок інших [21, 169-173]. Як правило, булери грають на публіку, їм потрібні свідки.

Д.Ольвеус виділив деякі типові риси булера, вони можуть проявлятися і у дітей, які не є ініціаторами булінгу в класі, але вони будуть не так виражені, як у самих булерів [20].

Булінг проходить кілька стадій становлення:

Перша стадія - це утворення булінгу-угруповання [22]. В підлітковому середовищі навколо «лідера», який намагається самоствердитись через застосування фізичної сили та приниження «жертви», збираються однолітки, які також хочуть домінувати над оточуючими або навпаки, шукають захист у лідера. Якщо не припиняти перші прояви насильства з боку «лідера», то він може переконатися у своїй безкарності, його авторитет серед однолітків підвищиться та утвердиться, угруповання зміцниться, і надалі підтримуватиме свого лідера.

На другій стадії ситуація булінгу зміцнюється. Цьому може сприяти бездіяльності педагогів, байдужість однокласників та однолітків. Насильницькі дії повторюються у фізичних та психологічних формах, підліток, що піддається їм, поступово перестає чинити опір, замикається в собі і стає вразливою для наступних нападок «кривдників» [30].

На третій стадії булінгу, за підлітком, що піддається постійним нападам остаточно закріплюється статус «жертви». «Жертва» не може вже сама впоратися з цією ситуацією, їй потрібна допомога з боку.

На четвертій стадії булінгу відбувається вигнання. «Жертва» доведена до крайнього ступеня розпачу починає пропускати заняття, уникати однолітків. Робить все для того, щоб не зустріти «кривдників» та не зазнати цькування та насильства [31].

Дуже важливо вже на перших стадіях припиняти будь-які спроби створення ситуації булінгу, суворо забороняти будь-які види цькування, провести необхідні бесіди, щоб надалі уникнути подібних спроб і в цілому розвитку ситуації булінгу до останніх стадій.

Таким чином, можна виділити такі причини булінгу як зовнішні, внутрішньо-особистісні та внутрішньо-сімейні. Зовнішні причини – це вплив атмосфери освітньої установи, ставлення педагогів до що навчаються і до ситуацій булінгу, політичні настрої в країні, наклеювання ярликів. Внутрішньо-особистісні причини включають боротьбу за лідерство в

підлітковому середовищі, класі, виникнення гострого конфлікту під впливом зовнішніх факторів, агресивність підлітка, наявність комплексів, низька самооцінка, статеве дозрівання, що включає як фізичні, так і психологічні зміни [12, 126-130].

Внутрішньо-сімейні - низький соціально-економічний статус сім'ї, завищені вимоги до успішності, які не завжди відповідають здібностям і можливостям дитини, гіперопека або байдужість зі сторони батьків, зміна батька (вітчим, мачуха), поява другого дитини на сім'ї, сімейне насильство, погане виховання [10, 28-35].

Ці причини пов'язані в основному із психологічними змінами підлітка та його переживаннями. Вони надають великий вплив на підлітка, він може стати агресором – «кривдником», або ж навпаки замкнутися у собі та стати «жертвою», у зв'язку з цим, якщо вчасно не надати допомогу та підтримку такому підлітку, може виникнути ситуації булінгу.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

2.1. Організація та методики дослідження

Мета роботи. Дослідити соціально-психологічні особливості протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти.

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз наявної літературної бази щодо назви дослідження.

2. Сформувати емпіричну вибірку відповідно до вимог до психологічного дослідження;

3. Встановити особливості прояву булінгу у підлітків;

4. На основі отриманих результатів сформувати корекційну роботу щодо профілактики появи булінгу у підлітків.

6. Визначити практичне значення результатів проведеного дослідження.

База дослідження. Дослідження було проведено на базі загальноосвітньої школи № 3 м. Запоріжжя. У дослідженні взяло участь 50 підлітків, віком 11-12 років.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та реалізації завдань буде використано комплекс методів: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми; спостереження, опитування; емпіричні методи: анкета “Smob” німецького вченого Хорста Каспера

Етапи та організаційні форми дослідження.

Перший етап: організаційно-підготовчий. Досліджувалась проблема, визначалися актуальність, напрями емпіричного дослідження, формувалися його теоретико-методологічні засади та організаційні форми.

Другий етап: формування основних груп піддослідних, початок емпіричного дослідження та процесу апробації результатів.

Третій етап: аналіз емпіричних даних. Формування основних методів та методик дослідження.

Четвертий етап. Перевірялася практична значимість одержаних результатів. Узагальнення результатів дослідження; формулювання положень, що виносяться на захист.

Достовірність отриманих результатів і обґрунтованість зроблених висновків-забезпечувалися сформованою теоретико-методологічною основою, використанням методів і методичного інструментарію, адекватних його предмету, гіпотезі, завданням, репрезентативністю вибірки, змістовністю аналізу-встановлених фактів, залежностей, детермінацій, доцільним є застосуванням емпіричних даних.

Під час проведення дослідження щодо вивчення, прояв булінгу у підлітків було використано такі методики:

1. Анкета “SMOB” німецького вченого Хорста Каспера;

Питання цієї анкети описують дії булінгу, які підлітки можуть відчувати по відношенню до себе з боку інших людей, дають відповіді на те, з чиєї сторони підліток відчуває булінг, скільки людей бере участь в цькуванні та відповідають на питання чи є у підлітка можливість звернутися до когось за допомогою.

2. Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонса. Роджерса і Р. Даймонда (текст опитувальника в адаптації А.К. Осницького).

Ця методика дає змогу виявити ступінь адаптованості особистості в групі. У цій методиці використовують такі шкали: адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний дискомфорт, екстернальність, прагнення до домінування. Такі критерії дають змогу виявити особистісні переживання учня стосовно однолітків у класі та його поведінкові особливості в умовах взаємодії з однокласниками.

3. Опитувальник емоційної емпатії А. Мехрабіана і М. Епштейна.

Ця методика дає змогу виявити, наскільки підлітки усвідомлено співпереживають поточному емоційному стану іншої людини.

4. Опитувальник рівня агресивності А. Басса - А. Даркі. Ця методика дає змогу виявити схильність особистості до агресивної та ворожої поведінки, а також те, в якій формі проявляється така поведінка.

2.2. Результати дослідження

Спочатку нами була використаний метод анкетування, Анкета “SMOB” німецького вченого Хорста Каспера; Питання цієї анкети описують дії булінгу, які підлітки можуть відчувати по відношенню до себе з боку інших людей, дають відповіді на те, з чийої сторони підліток відчуває булінг, скільки людей бере участь в цькуванні та відповідають на питання чи є у підлітка можливість звернутися до кого-небудь за допомогою.

Результати емпіричного дослідження презентовано у табл. 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати опитування (за анкетною SMOB)

Статистика	Хлопчики	Дівчата	Усього
Кількість опитаних	19	16	35
Дії булінгу	81	75	156
Випадки булінгу 1	13	8	21
Випадки булінгу 2	13	8	21

Продовження таблиці 2.2

Загальна кількість жертв булінгу	16	9	25
Булінг I у %	0,16	0,06	0,11
Булінг II у%	0,7	0,5	0,6
Кількість жертв булінгу у %	0,8	0,5	0,7

Із результатів емпіричного дослідження було виявлено, щодо дій булінгу, хлопчики відмітили – 81 дію, а дівчата – 75. Анкетування дало змогу виявити вид булінгу I чи II. Булінг I виду є безпосереднім булінгом. Тобто це випадки цькування по відношенню до дітей, що почались більш ніж півроку тому і повторюються не менш ніж один раз на тиждень. Серед хлопчиків – 0,16% (3 ос.), серед дівчат – 0,06%(1 ос.).

Випадки II виду, як правило, здійснюються мінімум один раз в тиждень і тривають менше півроку; або тривають більше півроку, але відбуваються рідше, ніж раз на тиждень; або відбуваються рідше, ніж один раз на тиждень і тривають менше півроку. Отже, серед хлопчиків випадків II виду булінгу – 0,7%(13 ос.), серед дівчат –0,5%(8 ос.). Загальна кількість жертв булінгу, тобто це жертви I та II виду становить: серед хлопчиків 0,8% (16 ос.), серед дівчат – 0,5% (9 ос.). Проаналізувавши загальну кількість дій булінгу, щоб з'ясувати, який саме різновид булінгу найпоширеніший серед підлітків дівчат та хлопців, отримали результати, які презентовано на рис.2.1.

Рис. 2.1. Відсоткове співвідношення результатів опитування виду булінгу

Як можемо бачити з діаграми, психологічний терор є найрозповсюдженішою формою булінгу серед підлітків, адже 81,6% опитуваних постраждали саме від нього, 10,2% - від фізичного, а 8,2% - від кібербулінгу. Проаналізувавши окремо дії булінгу дівчат та хлопців отримали результати, які презентовано на рис.2.2

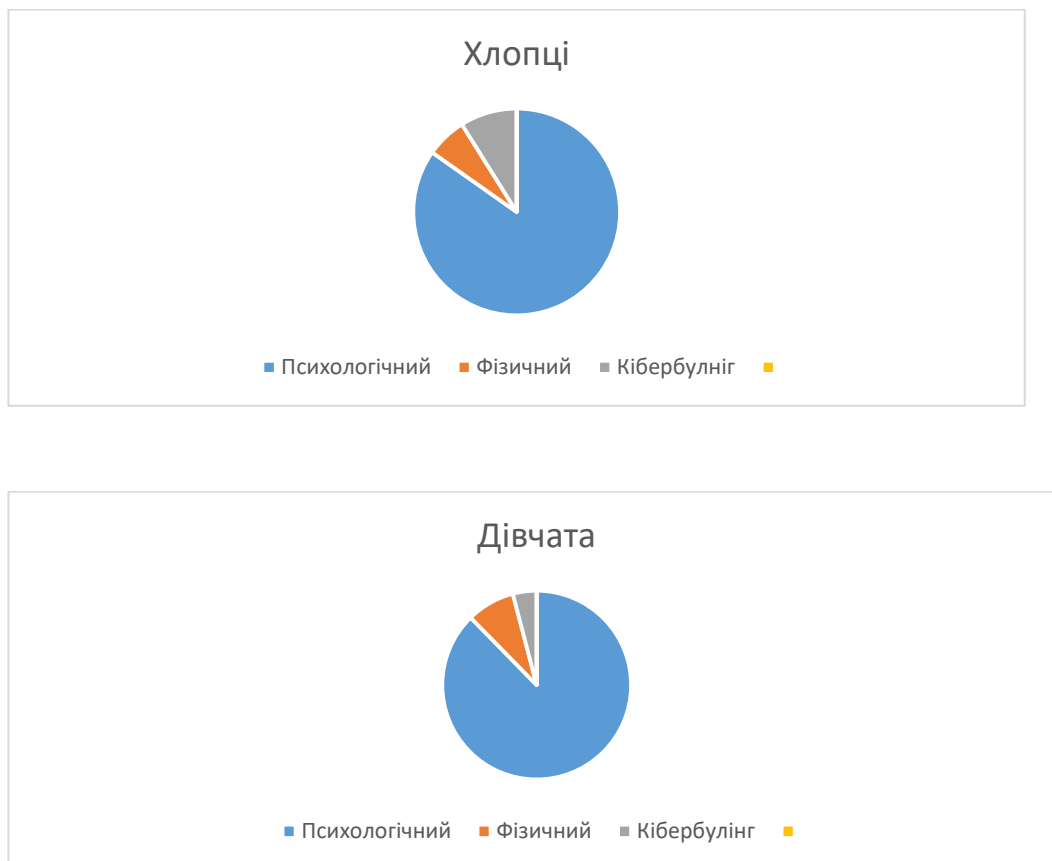

Рис. 2.2. Відсоткове співвідношення результатів опитування видів булінгу(хлопці та дівчата)

Дівчата відмітили 65(86%) психологічного, 6 дій (8,1%) кібербулінг та 3 дії фізичного насилля, а це 4 %. Хлопці відмічають 67 дій психологічного булінгу, а це 85,7%, 7 дій кібербулінгу – 9% та 5 дій психологічного насилля – 6,4%. Якщо проаналізувати анкети, то як хлопці, так і дівчата у своїх відповідях пропускали блоки, які визначали наявність булінгу: відповідали «ніколи», або взагалі нічого не відповідали. Але в їх анкетах було чітко вказано на конкретний рід проблем. Це можна вважати «прихованим булінгом».

Наступною ми дослідили методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонса. Роджерса і Р. Даймонда (текст опитувальника в адаптації А.К. Осницького).

Ця методика дає змогу виявити ступінь адаптованості особистості в групі. У цій методиці використовують такі шкали: адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний дискомфорт, екстернальність, прагнення до домінування. Такі критерії дають змогу виявити особистісні переживання учня стосовно однолітків у класі та його поведінкові особливості в умовах взаємодії з однокласниками. однокласниками.

Результати представленні в Табл. 2.3. та на Рис.2.3.

Таблиця 2.3.

Результати методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонса. Роджерса і Р. Даймонда (текст опитувальника в адаптації А.К. Осницького).

Шкала	Рівень		
	Зона невизначеності,%	Показники нижче норми,%	Вищі за норму, %
Адаптація	82,4	14	3,5
Прийняття інших	56,1	36,8	7
Інтернальність	42,1	31,5	26,3
Самоприйняття	31,5	49,1	19,2
Емоційна комфортність	33,3	47,3	19,2
Зона невизначеності	59,6	10,5	29,8

За результатами цієї методики показники за шістьма інтегральними шкалами розподілилися таким чином: "Адаптація" - у зоні невизначеності більшість учнів 47 осіб (82,4%), показники нижчі за норму у 8 осіб (14%) і вищі за норму у 2 осіб (3,5%).

За другим інтегральним показником "Прийняття інших" вийшли такі результати: у зоні невизначеності - 32 особи, що становить 56,1% від загальної кількості респондентів, показники нижчі за норму - 21 особа (36,8%) і показники вище норми - 4 особи, що становить 7% від загальної кількості респондентів.

За шкалою "Інтернальність" відзначено такі результати: зона невизначеності - 24 особи, що становить 42,1% від загальної кількості респондентів, нижче норми - 18 осіб (31,5%), вище норми - 15 осіб, що становить 26,3% від загальної кількості респондентів.

Результати за показником "Самосприйняття" такі: зона невизначеності - 18 осіб (31,5%), нижче норми - 28 осіб (49,1%) і вище норми - 11 осіб (19,2%).

Шкала "Емоційна комфортність": зона невизначеності – 19 осіб (33,3%), нижча за норму - 27 осіб (47,3%), вища за норму – 11 осіб, що становить 19,2% від загальної кількості респондентів.

Останній показник "прагнення до домінування": зона невизначеності - 34 особи (59,6%), нижче норми - 6 осіб (10,5%), вище норми - 17 (29,8%).

Для більш наочного зображення шести інтегральних показників Результати були відображені на діаграмі (Рисунок 2.3.).

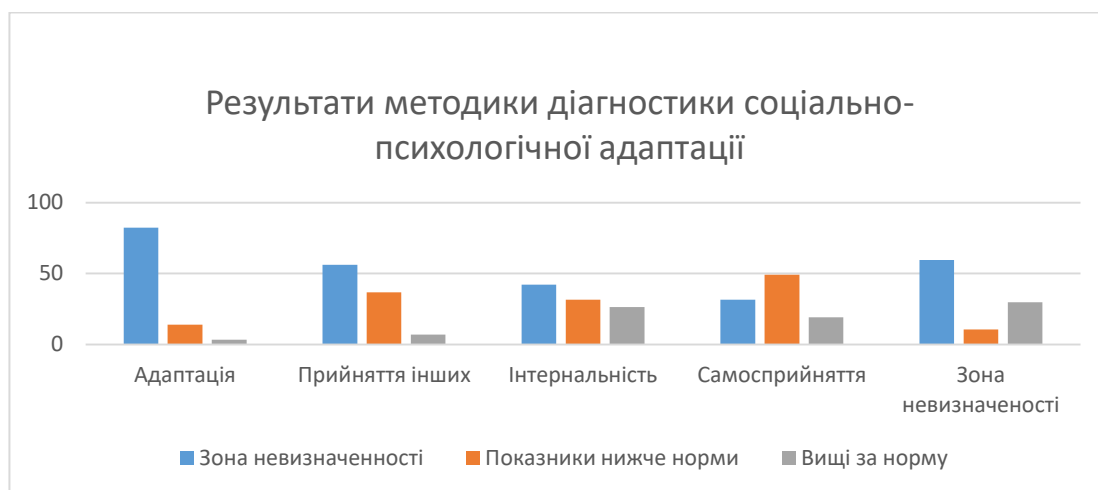

Рис.2.3.Результати методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонса. Роджерса і Р. Даймонда

Найвищі значення відзначено за низькими показниками таких шкал, як "Самосприйняття" (49,1%) та "Емоційний комфорт" (47,3%).

Такі дані можуть свідчити про те, що більшість учнів не приймають себе такими, якими вони є, у них може відзначатися занижена самооцінка, невпевненість у собі, незадоволеність собою, можливо, своїм зовнішнім виглядом або рівнем розвитку. Дані за показником "Емоційний комфорт" можуть свідчити про те, що більшість дітей почуваються некомфортно в умовах освітнього процесу.

Це може бути спричинено причинами групової взаємодії в класі та свідчити про соціально-психологічний дискомфорт учнів у групі.

За інтегральним показником "Прийняття інших" найвище значення середнього рівня - 56,1%. Однак, варто зазначити, що 36,8% підлітків мають низький рівень за цією шкалою, що свідчить про неприйняття інших. Для таких людей характерно не зважати на думку інших людей, низький рівень емпатії, вони не здатні розуміти почуття інших, не виявляють поваги до інших людей. У співвідношенні з високими показниками за шкалою "Домінування": середнє значення - 59,6% і високе значення - 29,8%, може призвести до ще більш жорсткого закріплення ролей у ситуації знуцань у класі.

Високі показники за шкалою "Інтернальність" - високий рівень (36,3%), середній рівень (42,1%), а також за шкалою "Адаптація" – середній рівень у 82,4% підлітків можуть сприятливо вплинути під час психокорекції міжособистісних стосунків у класі. За даними показниками можна зробити висновок, що діти адаптовані у своєму соціальному середовищі та схильні брати відповідальність на себе під час розв'язання проблем і в ситуації вибору. Виходячи з цього, буде доцільним насамперед провести роботу з підлітками-свідками в ситуації булінгу, щоб перевести їх із ролі "сторонніх спостерігачів" у позицію "захисників жертви". Такий розподіл ролей допоможе знизити рівень дискомфорту і тривожності жертви, а також сприятиме запобіганню знуцанням у класі.

Таким чином, було відзначено показники, які свідчать про те, що більшість дітей відчувають емоційний дискомфорт у групі та не приймають себе. Деякі підлітки не приймають інших і схильні до домінування. Таке співвідношення показників призводить до ще більш жорсткого закріплення ролей у класі та ускладнює роботу із запобігання булінгу. Однак, зробивши наголос на високі показники адаптації та інтернальності, можна розраховувати на позитивні результати психокорекційної роботи.

З метою визначення у підлітків рівня емпатії використовувався опитувальник емоційної емпатії А. Мехрабіана та Е. Епштейна. Зведені результати подано в таблиці 2.4. та на Рис.2.4

Таблиця 2.4.

Опитувальник емоційної емпатії А. Мехрабіана та Е. Епштейна

Рівень	Кількість підлітків	Відсоток, %
високий рівень емпатичних тенденцій	9	15,7
середній рівень емпатичних тенденцій	16	28
низький рівень емпатичних тенденцій	26	45,6

Рис.2.4. Опитувальник емоційної емпатії А. Мехрабіана та Е. Епштейна

Результати розподілилися так: високий рівень емпатичних тенденцій зафіксовано у 9 осіб, що становить 15,7% від загальної кількості респондентів; середній рівень емпатичних тенденцій характерний для 16 осіб, що становить 28%; низький рівень емпатичних тенденцій властивий 26 підліткам, що становить 45,6% від загальної кількості учнів і є найвищим показником і дуже низький рівень відзначається у 6 осіб (10,5%).

Таким чином, більшість учнів має низький рівень емпатичних тенденцій, а якщо дивитися в сукупності низький і дуже низький рівень, то це становитиме 56,1% від загальної кількості респондентів. Такі показники говорять про те, що діти з низьким і дуже низьким рівнем емпатичних тенденцій мають труднощі під час вираження співпереживання та співчуття іншим людям. Вони не схильні висловлювати емоційні та безпосередні реакції на поведінку інших, співчувати їм, ототожнювати себе з людиною, яка перебуває у скрутній ситуації, і, отже, не прагнуть допомогти.

Далі проводилася діагностика агресивних реакцій підлітків за допомогою опитувальника рівня агресивності А. Баса і А. Даркі. Зведені результати подано в таблиці 2.4. та на Рис.2.4.

За результатами методики діагностики рівня агресивності А. Басса і А. Даркі (Рисунок 2.5.) найбільш вираженими агресивними реакціями є: фізична та вербальна агресія, роздратування та підозрілість, а також почуття провини.

Таблиця 2.5.

Результати діагностики рівня агресивності А. Басса і А. Даркі серед підлітків

Показник	Рівень		
	підвищений рівень	середній рівень	низький рівень
Фізична агресія	54,3	36,7	10
Роздратування	46,5	30	24,5
Негативізм	15,4	45,6	30,0
Образа	15,1	85,9	-
Підозрілість	56,1	34,9	10,0
Вербальна агресія	49,1	30,0	21,9
Почуття провини	50,8	25,1	25,1

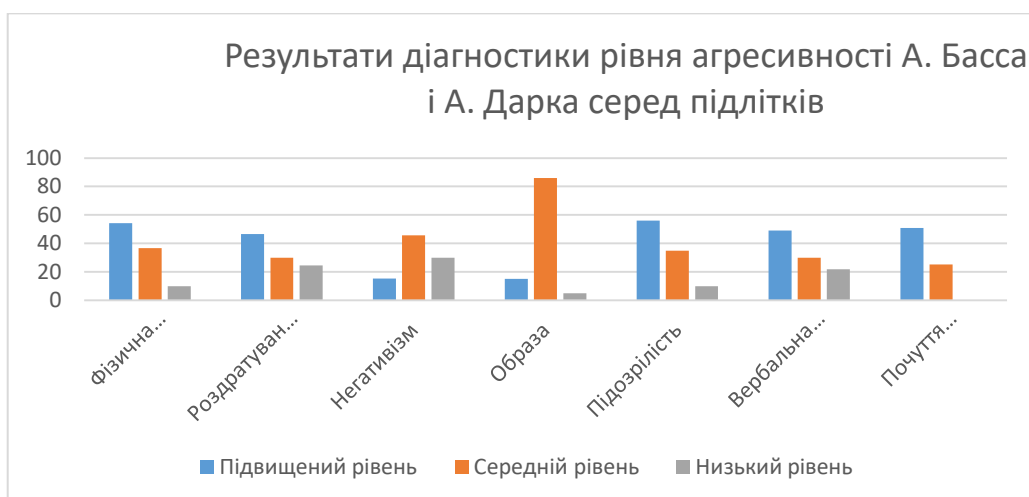

Рис. 2.5. Результати діагностики рівня агресивності А. Басса і А. Даркі серед підлітків

Найвищі показники за всіма шкалами розподілилися так таким чином: фізична агресія, підвищений рівень – 31 (54,3%); роздратування підвищений рівень - 26 (45,6%); негативізм середній рівень - 26 (45,6%); образа середній рівень - 49 (85,9%); підозрілість підвищений рівень - 32 (56,1%); вербальна агресія високий рівень - 28 (49,1%); почуття провини підвищений рівень – 29 учнів (50,8%).

Таким чином, найбільш вираженим видом агресивної реакції серед респондентів є вербальна агресія. Вираження негативних почуттів та емоцій у словесній формі, а також образи, плітки, негативні висловлювання тощо.

Високі показники підвищеного рівня відзначаються за фізичної агресії, роздратування, підозрілості та почуття провини. Фізична агресія характеризується використання фізичної сили проти іншої людини - це можуть бути штовхання, стусани, удари, псування майна.

Підвищений рівень дратівливості свідчить про запальність і грубість за найменшої збудливості. Такі люди здатні проявляти негативну реакцію, якщо їх щось дратує або не влаштовує. Високі показники за шкалою підозрілість (підвищений рівень) свідчить про схильність людей не довіряти іншим, підозрювати їх у чомусь. Такі діти не довіряють іншим і можуть бути переконані, що інші ставляться до них негативно або намагаються їм нашкодити.

Більшість респондентів відчувають почуття провини, це призводить до докорів сумління, підлітки вважають себе поганими, втрачають упевненість у собі й у них може відзначатися занижена самооцінка. Цей показник співвідноситься з результатами методики соціально-психологічної адаптації, де в деяких підлітків був відзначений низький рівень самосприйняття.

Таким чином, по завершенні констатувального етапу дослідження було отримано результати, які свідчать про те, що в класах переважає негативний психологічний клімат, підвищений рівень вербальної агресії, знижений рівень емпатії та самосприйняття учнів.

Отже, результати проведеного дослідження, дозволяють констатувати, що психологічний терор більш поширений серед підлітків ніж фізичний. Булінг – в усіх своїх формах присутній в житті підлітків. У підлітковому віці активно формується самосвідомість та Я-концепція особистості. Діти з 7 по 11 клас найчастіше перестають бути такими, якими вони здавалися раніше. Це загрожує тим, що устрій в їхньому колі може змінюватися, і скіпетр лідерства може перейти в руки підлітків з неблагополучних сімей або важковиховуваних підлітків. А коли вони здобувають авторитет, це в більшості випадках призводить до різного роду цькування та булінгу.

2.3.Профілактична робота щодо протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти

Булінг має велике поширення у світі і існував у всі часи. З цією проблемою борються вже давно, миттєво та назавжди вирішити проблему булінгу неможливо. Якщо вчасно не припиняти прояви булінгу, то згодом вони стають дедалі небезпечнішими.

Важливо правильно та вчасно реагувати на спроби створення ситуації булінгу, для вирішення проблеми насильства. Якщо всі учасники освітнього процесу активно та серйозно займатимуться проблемою булінга, то висока можливість уникнути багатьох конфліктів.

Профілактика булінгу повинна включати такі аспекти як запобігання, попередження, застереження, усунення та контроль.

Профілактична робота передбачає зміну соціальної, сімейної, особистісної ситуації учня шляхом застосування спеціальних педагогічних та виховних заходів, що сприяють покращення якості його життя та поведінки, за допомогою зміни особистісних орієнтацій.

Основною метою профілактичних заходів ситуацій булінгу є допомога дітям навчитися впоратися зі стресовою ситуацією та агресією.

Завданнями профілактики булінгу є:

- підготовка педагогів для роботи з важкими дітьми та дозвіл ситуацій булінгу;
- сприяння покращенню соціального самопочуття учнів;
- психолого-педагогічне просвітництво батьків;
- усунення психотравмуючої та соціально небезпечної ситуації;
- розвиток толерантності та соціальної компетентності в учнів;
- зміна уявлень учнів про себе і про відносини з оточуючими.

Багато дослідників ведуть пошук різних оптимальних методів профілактики та боротьби з булінгом. Представники позиції диспозиційного підходу вважають, що профілактика булінгу має будуватися на ідеї необхідності формування комунікативних навичок та впевненості у собі жертв агресії, розвитку толерантності у агресорів. Даний підхід вважається, що жертва булінгу сама винна у провокації агресії по відношенню до неї.

У темпоральному підході у профілактиці булінгу велика увага приділяється ранньому виявленню елементів булінгу, організації психологічного супроводу дітей під час проходження вікових криз та у період важких життєвих ситуацій.

При контекстуальному підході профілактика булінгу відбувається в зміні системи відносин в організації в цілому, формуванні альтернативних методів визначення статусів у групі, заснованих на цінності шанобливих відносин.

Освітня організація має велику увагу приділяти проблемі булінгу серед учнів. У профілактиці булінгу серед підлітків в освітньому середовищі необхідно досліджувати проблеми насильства у школі за допомогою анкетування. Після з'ясування проблемних класів та учнів важливо з'ясувати причини прояву насильства та булінгу.

Профілактика булінгу в освітній організації реалізується на наступних рівнях:

- особистісному,
- груповому,
- загальношкільному,
- соціальному.

У роботі педагога-психолога з профілактики булінгу важливе місце займає робота з певними учнями та з класом в цілому. До кожного підлітка необхідно знайти свій підхід, підтримувати та допомагати у важкі моменти життя, а також спрямовувати в потрібне русло, враховуючи особливості особистості, енергію та сили підлітка.

Психолог, реалізуючи профілактику булінгу серед підлітків особливе увагу повинен приділяти корекції наявних соціальних девіацій у підлітків, вибудову у класі доброзичливих, дружніх та довірчих відносин. Дуже важливо побудувати в ході спільної роботи в класному колективі відносини, засновані на взаємодопомозі та підтримки.

Для створення безпечного психологічного середовища в освітньому організації краще об'єднати профілактичні заходи в єдину систему. В основному заходи при профілактиці булінгу в освітніх організаціях зводяться до формування певних установок в учнів, а також запровадження правил та норм, спрямованих проти булінгу.

Етапи є характерними для педагогічного процесу в цілому та являють собою такі: діагностичний, програмний, діяльнісний, рефлексивний.

Діагностичний етап, включає діяльність підлітка у вигляді визначення наявності у власній поведінці агресивних, конформних вчинків. Класний керівник та педагог-психолог мають допомогти підлітку у виявленні причини відхиляється і розумінні характеру труднощів у взаємодії з іншими. На даному етапі можна використовувати такі методи як самоспостереження, самоаналіз, самозвіт.

Класний керівник спільно з педагогом-психологом також працює над виявленням показників девіантної поведінки потенційних учасників булінгу та визначає групові характеристики шкільного класу, що сприяють виникненню в ньому булінгу. За допомогою таких методів діагностики як опитування, проектні методи, метод психолого-педагогічного консиліуму та соціометрія. Класний керівник спільно з усім класом повинні визначити наявність конфліктів у колективі, виявити учасників конфліктів та визначити причини конфліктів, за допомогою групової рефлексії. Результатом цього етапу є соціально-педагогічний діагноз. Діагноз формулюється і на його основі вибудовується наступний етап профілактики

На етапі проектування підлітки мають прийняти існуючі проблеми та усвідомити важливість вирішення даних проблем, спільно з класним керівником та педагогом-психологом вибрати напрямок та способи вирішення цих проблем. Методи, які можуть їм у цьому допомогти: самоприйняття, моделювання особистості. Класний керівник із педагогом-психологом допомагають підліткам у виборі напряму вирішення проблем та виробляють підбір необхідних програм профілактики.

На класній годині класний керівник вводять правила поведінки в колективі, визначають напрями колективної діяльності, вигадують спільні заходи, просоціальну колективну діяльність та розподіляють обов'язки членів групи щодо обраної діяльності. На цьому етапі можна використовувати методи: дискусія, мозковий штурм, проектування.

Діяльнісний етап містить у собі активну участь підлітків у програмі та заходах, спрямованих на профілактику булінгу, вибудовування нормальних взаємовідносин з однолітками та знайомство із способами вирішення конфліктних ситуацій. Дані заходи проводить класний керівник та педагог-психолог, їх головним завданням є виховати в потенційних «кривдниках» моральні та гуманістичні цінності, толерантність, навчити їх розуміти свої емоції та реалізовувати їх у соціально-прийнятних формах.

При роботі з потенційними «жертвами» класний керівник та педагог-психолог повинні створювати необхідні умови для формування адекватної самооцінки знизити рівень тривожності, розвивати емоційну стійкість та комунікативні навички. Працюючи зі «свідками» булінгу необхідно розвивати просоціальну активність та соціальну відповідальність. На даному етапі при роботі з потенційними членами ситуації булінгу можна використовувати такі методи як бесіда, що виховують ситуації, тренінг, ігри, метод соціальної спроби.

Класний керівник повинен організовувати спільну колективну діяльність, створювати умови для самовизначення особистості групи і підтримувати сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі підлітків. При роботі з класом класний керівник та педагог-психолог можуть використовувати метод перспективних ліній, методика КТД, тренінг зі згуртування колективу та виявлення лідера. Клас на даному етапі повинен розвивати формальні та неформальні взаємини та створювати необхідні умови для розвитку позитивного соціально-психологічного клімату у класі. Робота з кожним окремим потенційним учасником булінгу та робота з усім класом разом взаємопов'язані між собою так, що дії одного суб'єкта перебувають у полі уваги інших.

На етапі рефлексії усі суб'єкти профілактики здійснюють діагностику та співвідносять отримані результати з необхідними – наскільки розвинені соціальна та комунікативна компетенції. Після цього вибудовують план подальшої роботи, ставлять нові цілі. Потенційні «кривдники», «жертви» та «свідки» використовують методи самоспостереження, самоаналізу та самозвіту. Класний керівник та педагог-психолог використовують метод рефлексивного щоденника, і разом із класом використовується метод групової рефлексії.

Таким чином, ми розглянули методи роботи профілактики булінгу. Профілактика проводиться як в освітній організації загалом, так і в кожному окремому класі. Велика увага приділяється найбільш потенційним учасникам булінгу. При індивідуальній роботі з підлітком необхідно знайти до кожного

свій підхід, спільно з'ясувати причини появ ситуацій булінгу та виробити стратегії поведінки під час конфліктів. При роботі з потенційними «кривдниками» та «жертвами» також ведеться робота з їхніми сім'ями.

Профілактика проводиться у три етапи: діагностика, сама профілактика та рефлексія. На етапі діагностики проводяться опитування, анкетування та соціометрія, методи самої профілактики булінгу – класний годинник на певні теми (булінг, толерантність тощо), тренінги згуртування, бесіди.

Згідно з дослідженнями, можна зробити деякі кроки для запобігання знущанням і особливо вербальному булінгу в підлітків. Розроблено стратегії профілактики та втручання педагогів, покликані захистити дітей від агресорів і навчити їх усувати проблеми до їхньої ескалації. Існує вісім видів копінг-стратегій:

- 1) конфронтація - передбачає агресивні дії для зміни балансу в ситуації;
- 2) дистанціювання - відсторонення від ситуації та зменшення її значення до розумного мінімуму;
- 3) самоконтроль - регулювання власних почуттів, реакцій та емоцій;
- 4) звернення за соціальною підтримкою, обговорення проблеми з кимось, отримання емоційної та інформаційної підтримки від однолітків, учителів і батьків;
- 5) особиста відповідальність за все, що відбувається, розуміння і визнання всього, що сприяло проблемам, а також спроба їх розв'язати самостійно (локус-контроль);
- 6) уникнення - поведінка спрямована на ігнорування проблеми;
- 7) плановий підхід до розв'язання проблеми - аналіз і детальний розбір проблеми, потім розгляд усіх можливих шляхів її розв'язання;
- 8) позитивна переоцінка ставлення до ситуації, що склалася.

Стратегія уникнення полягає в усвідомленому бажанні триматися подалі від "джерела стресу" й уникати загрозливих ситуацій. Такі стратегії засновані на зниженні стресу, але рідко сприяють вирішенню проблеми. У разі уникнення людина, як правило, потребує соціальної підтримки. Стратегії, спрямовані на

упоралося з проблемою, визначені як індивідуальні зусилля, спрямовані на управління стресом і на контроль емоцій. Уміння справлятися зі стресовими ситуаціями має важливе значення в житті для зміцнення психологічного та емоційного здоров'я. Визнаючи гнучкий і динамічний характер булінгу, ми розширюємо загальноприйнятую модель і розглядаємо наслідки булінгу як для жертви, так і для агресора. Зокрема, ми розглядаємо участь у булінгу як стресову подію для обох сторін, яка виступає як каталізатор стресового зв'язку між жертвою та агресором.

На цьому тлі ми вважаємо, що ефективні заходи щодо запобігання булінгу та копінг-стратегії втручання мають враховувати індивідуальні характеристики, захисні чинники, а також контекст, у якому відбувається булінг, для того, щоб йому запобігти та сприяти здоровим соціальним стосункам у будь-якому колективі.

ВИСНОВКИ

1. У кваліфікаційній роботі наведено теоретичне узагальнення та практичне розв'язання наукової проблеми соціально-психологічних особливостей протидії булінгу серед підлітків у закладах освіти. Булінг є складним соціально-психологічним явищем і розглядаються як нестандартна ситуація, що виникає в учнівському колективі. Типовими ознаками булінгу є: систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі; наслідки у вигляді психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого. Цькування негативно впливає не тільки на фізичний, а й на психічний розвиток школярів, що відображається на різних видах соціальних контактів, емоційній сфері, діяльності, успішності, то гостро постає питання підготовки майбутніх учителів із певними теоретичними знаннями, спеціальними вміннями, практичними навиками для виявлення, попередження та подолання цього явища.

2. Типологія булінгу включає: фізичний; психологічний; економічний; сексуальний; кібербулінг. Виокремлено типи агресорів. Перший тип агресора не відчуває співчуття до почуттів інших людей і замкнений у своєму світі. Наступний тип агресора перебуває під сильним впливом соціальної поведінки інших людей. До третього типу агресорів належать ті, хто діє під впливом імпульсу. Цьому типу насилу вдається утримувати себе від образ інших людей, навіть коли йому дають відсіч. Такий тип агресії популярний серед школярів, імпульсивна агресія іноді є ознакою того, що дитина страждає від нестачі уваги або надмірно активна. Хоча будь-хто може стати жертвою вербального булінгу, існують особливі типи людей і ситуацій, які мотивують агресора.

3. Особливості прояву булінгу підлітків у закладах освіти наступні. Хлопчики більше схильні до агресивної поведінки, ніж дівчатка, у них переважає фізична та непрямая агресія. У дівчат підлітків більше переважає вербальна агресія, підозрілість, дратівливість, негативізм та ворожість. Вони намагаються висловлювати свою агресію у прихованій формі. Для таких дівчаток характерні такі особистісні риси, як егоцентризм, тривожність, демонстративність, бажання залучити себе увагу, інфантильність та емоційна незрілість. Вони схильні до нестабільних відносин з оточуючими, негативізму, схильність до звинувачень, агресивні реакції на фрустрацію, нестабільна самооцінка.

3. Дослідження було проведено на базі загальноосвітньої школи № 3, місто Запоріжжя. У дослідженні взяло участь 50 підлітків, віком 11-12 років. Під час проведення дослідження щодо вивчення, прояв булінгу у підлітків було використано такі методики: Анкета “SMOB” німецького вченого Хорста Каспера; Опитувальник емоційної емпатії А. Мехрабіана і М. Епштейна; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонса. Роджерса і Р. Даймонда (текст опитувальника в адаптації А.К. Осницького); опитувальник рівня агресивності А. Баса та А. Даркі. Результати проведеного дослідження, дозволяють констатувати, що психологічний терор більш поширений серед підлітків ніж фізичний. Булінг – в усіх своїх формах присутній в житті підлітків. У підлітковому віці активно формується самосвідомість та Я-концепція особистості. Діти з 7 по 11 клас найчастіше перестають бути такими, якими вони здавалися раніше. Це загрожує тим, що устрій в їхньому колі може змінюватися, і скіпетр лідерства може перейти в руки підлітків з неблагополучних сімей або важковиховуваних підлітків. А коли вони здобувають авторитет, це в більшості випадках призводить до різного роду цькування та булінгу.

4. Профілактика булінгу повинна включати такі аспекти як запобігання, попередження, застереження, усунення та контроль.

Профілактична робота передбачає зміну соціальної, сімейної, особистісної ситуації учня шляхом застосування спеціальних педагогічних та виховних заходів, що сприяють покращення якості його життя та поведінки, за допомогою зміни особистісних орієнтацій.

Основною метою профілактичних заходів ситуацій булінгу є допомога дітям навчитися впоратися зі стресовою ситуацією та агресією.

Профілактична робота повинна проводитись індивідуально з потенційними «кривдниками» та «жертвами» з урахуванням індивідуальних особливостей, а групова робота з профілактики булінгу має проводитися у всій школі та в кожному класі окремо для кращого результату щодо запобігання насильству в освітній організації.

Таким чином, висунута під час теоретичного аналізу гіпотеза про виявлення особливостей підлітків, учасників булінгу дає можливість більш чітко структурувати характеристику «жертв» та «агресорів», що дає можливість для розробки напрямів роботи психолога з протидії булінгу буда підтверджена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєнко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2012. № 96 (104). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/3233/1/Aleks.pdf> (дата звернення 23.05.2023).

2. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід :методичний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с. (дата звернення 23.04.2023).

3.Барліт О. О., Барліт А. Ю. Шкільний булінг у сучасному освітньому середовищі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Педагогічні науки. 2015. Вип. 1. С. 6-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbd_pufn_2015_1_3 (дата звернення 23.05.2023).

4. Барліт О. О. Необхідність підготовки педагога в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників до реалізації системи ефективної протидії булінгу в освітньому середовищі. *Запоріжжя : КПУ*. 2016.№ 48 (101). С. 299-304. (дата звернення 23.05.2023).

5. Букіна Ю. Боротьба з булінгом: досвіт Норвегії. URL: <http://osvmarker.com.ua/novini-osviti/2353/> (дата звернення 23.05.2023).

6. Голованова Т. П. Організація дослідження впливу гендерних стереотипів та упереджень на поведінку учнів в ситуації булінгу в освіті. *Гендерна парадигма освітнього простору*. 2018. № 7-8. С. 77-83. (дата звернення 23.05.2023).

7. Голованова Т. П. Safety of the educational environment: professional competences of future teachers in combating bullying. *Вісник Запорізького національного університету*. Педагогічні науки. . 2020. № 34(1). С. 324-329. URL: <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/pedagogics/article/view/1479/1421>. (дата звернення 23.05.2023).

8. Деркач Л. М., Горач Л. В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: крос-культурний аспект. *Міжнародний науковий вісник : збірник наукових праць*. Ужгород : ДВНЗ«УжНУ», 2018. Вип. 2 (18). С. 49-59. URL: <http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/issue/viewFile/9460/4124>. (дата звернення 23.05.2023).

9. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. Проблеми гуманітарних наук. Психологія. 2015. Вип. 37. С.174-187. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_ps_2015_37_17 (дата звернення 23.05.2023)

10. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2015. № 4 (26). С. 28-35. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/poriv_ped_stydii/2015/04/4.pdf (дата звернення 23.05.2023).

11. Кулеба. М., Дьякова А., Щебетюк Д. Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти : дистанційний курс. *Платформа масових відкритих онлайн-курсів «Prometheus»*. URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about (дата звернення 23.05.2023).

12. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх шкіл Великої Британії). *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 126-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2010_4_29 (дата звернення 23.05.2023).

13. Лушпай Л. Досвід Великої Британії щодо подолання булінгу у середній школі. *Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей* : зб. Матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 квітня 2014 року). Тернопіль : Стереоарт, 2014. С. 102-105. URL: <https://rm.coe.int/16800930de> (дата звернення 23.05.2023).

14. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85-89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2013_33_28 (дата звернення 23.05.2023).

15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018 р. № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>. (дата звернення 23.05.2023).

16. Про загальну середню освіту : Закон України від 13.05.1999 р. № 651-XIV. Дата оновлення: 09.08.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14>. (дата звернення 23.05.2023).

17. Про освіту :Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 06.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 23.04.2023).

18. Психологічна підготовка педагогічних працівників до виявлення та профілактики проявів булінгу серед учнівської молоді / Т.М. Єльчанінова та ін. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Психологія. 2017. Вип. 57. С. 103-118. (дата звернення 23.04.2023).

19. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект / В. Л. Андреськова та ін. Київ : 2016. 192 с. URL: <https://www.prostir.ua/?library=navchalno-metodychnyj-posibnyk-rozbudova-myru-profilaktyka-i-vyrishennya-konfliktu-z-vykorystannyam-mediatsiji> (дата звернення 23.05.2023).

20. Савельєв Ю. Б., Салата Т. М. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? *Наукові записки НаУКМА*. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. Київ : Аграр Медіа Груп. 2009. Т. 97. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3963/Saveliev_Vykluchennia.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 23.05.2023).

21. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Соціальна педагогіка. 2015. Вип.1. С.169-173. (дата звернення 23.05.2023).

22. Сита Є. М. Зарубіжний досвід профілактики булінгу у закладах освіти та можливості його застосування в Україні. *Розвиток освітньої системи:*

європейський вектор: матеріали II міжнар. наук. -метод.конф. Харків. 2019.
URL: http://phisycs-khnu.ua/ld/0/26_II_metodKonf_20.pdf (дата звернення 23.05.2023).

23. Стремацька В. О. Булінг в підліткових шкільних. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Педагогіка, соціальна робота. 2018. Вип. 31. С. 177-179. (дата звернення 23.05.2023).

24. Чабарай Г. Побороти шкільний булінг: як активісти пропонують боротися з булінгом та дискримінацією в школах.
URL: <https://tyzhden.ua/Society/211506> (дата звернення 23.05.2023).

25. Черниш О. С., Мельничук В. О. Протидія шкільному насильству: дистанційний курс. ТОВ «Всеосвіта»: ЗМІ (Свідоцтво № КВ 23246-13086Р від 19.04.2018 р.). URL: <https://vseosvita.ua/course/protydiia-shkilnomu-nasyilstvu-1.html> (дата звернення 23.05.2023).

26. British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program forel ementary school communities. Victoria: BC: *British Columbia Ministry of Education*, 1998. URL:<https://www.prevnet.ca/sites/prevnet.ca/files/Books-Focus-on-Bullying.pdf> (дата звернення 23.05.2023).

27. Bullying and school transition: Context or development? / W. Wang, H. Brittain, P. Mc Dougall, T. Vaillancourt. *Child Abuse and Neglect*. 2016. № 51. P. 237-248. URL:<https://www.scopus.com/results/citedbyresults.uri?sort=plf-f&cite=2-s2.084952779224&src=s&imp=t&sid=4b3e63b98f8069a35caa9f67c6dc9df0&sot=cite&sdt=a&sl=0&origin=inward&editSaveSearch=&txGid=5221a1d0a51a40db17dce99683a031e> (дата звернення 23.05.2023).

28. Dankanson N. *Sexual Bullying: Gender Conflict and Pupil Culture in Secondary Schools*. Routledge, 1999. 177 p. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10071157> (дата звернення 23.04.2023).

29. Evaluation of the Olweus Bullying Prevention Program: A larges cale study of U.S. student singrades 3–11. *Journal of School Psychology*, 2018-08 / journal-article. URL:<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0022440518300529?via%3Dihub> (дата звернення 23.05.2023).

30. Olweus D. Bullying at school. Black well Publ. 1993. 215 p. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4757-9116-7_5 дата звернення 23.05.2023).

31. Olweus Bullying Prevention Program. 2003. URL: <http://www.clemson.edu/olweus> (дата звернення 23.05.2023).

32. Safe to Learn: Embedding Anti-Bullying Workin Schools / Department for Children, Schools and Families guidance. 2008. URL: www.teachernet.gov.uk/wholeschool/behavoieur/tacklingbullying/racistbullying (дата звернення 23.05.2023).